

Program pre učiteľov fyziky z členských štátov CERNu

Fyzika elementárnych častíc

2. symetrie

Martin Mojžiš

objavené vs. vypočítané

e <i>elektrón</i>	μ <i>mión</i>	τ <i>tau</i>
ν_e <i>e-neutrino</i>	ν_μ <i>μ-neutrino</i>	ν_τ <i>τ-neutrino</i>
u up	c charm	t top
d down	s strange	b bottom

γ fotón
g gluón
$W^\pm, Z^0$ W a Z bozón
H Higgs

vo výpočtoch hrala vždy významnú úlohu nejaká symetria

symetrie – čo sú a ako sa prejavujú

- symetria fyzikálnej teórie:
  - nemennosť tejto teórie pri istom type transformácií (napríklad pri posunutíach, rotáciách, ...)
- prejavy symetrií:
  - zákony zachovania
  - degenerácia spektier
  - výberové pravidlá
- užitočnosť symetrií
  - uľahčujú niektoré výpočty ak je teória známa
  - umožňujú niektoré výpočty ak je teória známa

symetrie a zákony zachovania

teoréma Emy Noether:

symetria fyzikálnej teórie $\Rightarrow$ zákon zachovania

symetria	zákon zachovania
posunutia v priestore	hybnosti
posunutia v čase	energie
otočenia v priestore	momentu hybnosti
⋮	⋮

symetrie a degenerácia spektier

degenerácia: rôzne kvantové stavy s rovnakou energiou

symetria $\Rightarrow$ určitá degenerácia jednotlivých hladín

3-násobná
degenerácia

úplná
rotačná
symetria

približná
degenerácia

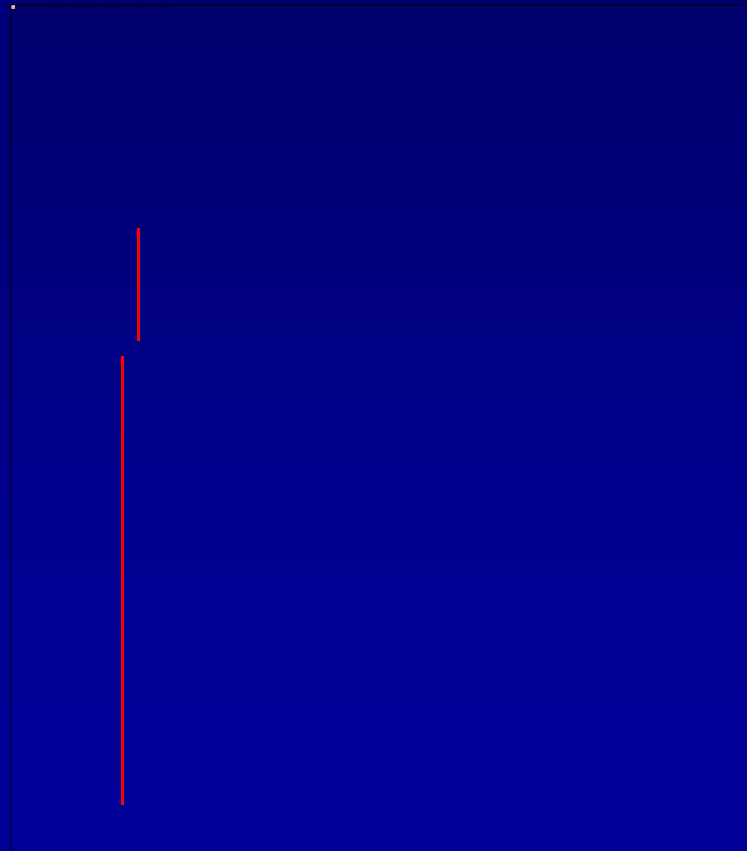
mierne
narušená
symetria

atóm vodíka – Zeemanov jav

symetrie a výberové pravidlá

výberové pravidlá: niektoré procesy nemôžu prebiehať

symetria $\Rightarrow$ určité výberové pravidlá

- niektoré prechody nepozorujeme
- dôvod: oni neprebiehajú
- dôvod: symetria

- povedané naozaj vedecky:
amplitúda pravdepodobnosti pre tieto procesy je nulová a to práve z dôvodu symetrie

ilustrácia symetrií: hmotnosti častíc

e <i>elektrón</i>	1	μ <i>mión</i>	200	τ <i>tau</i>	3500	γ <i>fotón</i>	0
ν_e <i>e-neutríno</i>	~ 0	ν_μ <i>μ-neutríno</i>	< 0.5	ν_τ <i>τ-neutríno</i>	< 60	g <i>gluón</i>	0
u <i>up</i>	10	c <i>charm</i>	2600	t <i>top</i>	350000	$W^\pm$ <i>W bozón</i>	160000
d <i>down</i>	20	s <i>strange</i>	400	b <i>bottom</i>	9000	Z^0 <i>Z bozón</i>	180000
						H <i>Higgsov bozón</i>	?

aké symetrie v tabuľke hmotností?

- $m_\nu \sim 0$ časopriestorové symetrie
- $m_u, m_d \sim 10$ izospinová $SU(2)$ symetria
- $m_s \sim 100$ $SU(3)_f$ symetria
- $m_\gamma \sim 0$ kalibračná $U(1)$ symetria
- $m_g \sim 0$ kalibračná $SU(3)_c$ symetria
- $m_W, m_Z \sim 100000$ spontáne narušená kalibračná $SU(2)_w$ symetria

neutríno a zákony zachovania

časopriestorové symetrie:

- posunutia

- v priestore
- v čase

hybnosť $\vec{p}$

energia E

- Lorentzove transformácie

- rotácie
- boosty
(medzi inerciálnymi sústavami)

spin

hmotnosť

$$E^2 - \vec{p}^2 c^2 = m^2 c^4$$

- zrkadlenia

- v priestore
- v čase

parita

hybnosť a energia

β -rozpad jadier

J. Chadwick 1914

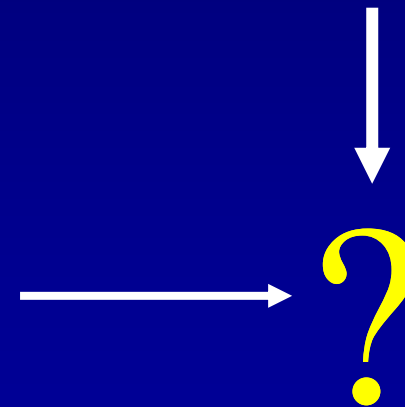
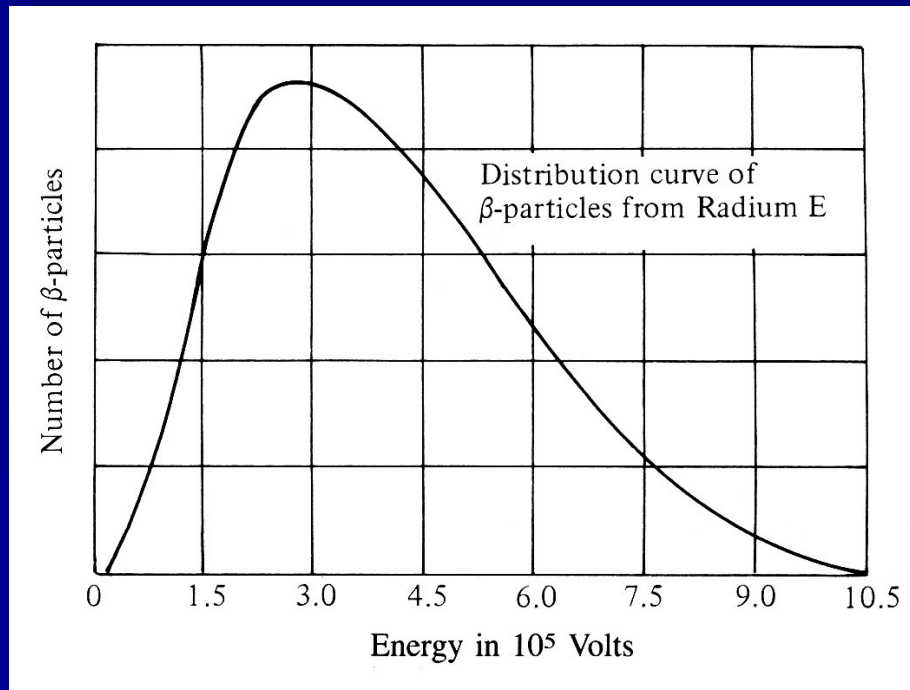
Radium E = ${}^{210}\text{Bi}_{83}$

zachovanie energie a hybnosti

$$\vec{p}_{Bi} = \vec{p}_{Po} + \vec{p}_e$$

$$E_{Bi} = E_{Po} + E_e$$

dáva jednoznačnú hodnotu E_e

energia sa nezachováva?

Original - Photocopy of PCC 0343
Abschrift/15.12.56 PW

4. dec 1930

Offener Brief an die Gruppe der Radioaktiven bei der
Gesellschafts-Tagung zu Tübingen.

Abschrift

Physikalisches Institut
der Eidg. Technischen Hochschule
Zürich

Zürich, 4. Dez. 1930
Gloriastrasse

Liebe Radioaktive Damen und Herren,

Wie der Überbringer dieser Zeilen, den ich halbvollst
anzuhören bitte, Ihnen das Nähere auseinandersetzen wird, bin ich
angesichts der "falschen" Statistik der α - und $\text{Li-}\beta$ Kerne, sowie
des kontinuierlichen beta-Spektrums auf einen verzweigten Ausweg
verfallen in den "Wechselgats" (1) der Statistik und den Energieeats
zu retten. Nämlich die Möglichkeit, es könnten elektrisch neutrale
Teilchen, die ich Neutronen nennen will, in den Kernen existieren,
welche den Spin $1/2$ haben und das Ausschliessungsprinzip befolgen und
sich von Lichtquanten ausserdem noch dadurch unterscheiden, dass sie
nicht mit Lichtgeschwindigkeit laufen. Die Masse der Neutronen
wäre von derselben Urdensenergie wie die Elektronenmasse sein und
jedemfalls nicht grösser als $0,01$ Protonenmasse. Das kontinuierliche
beta-Spektrum wäre dann verständlich unter der Annahme, dass beim
beta-Zerfall mit dem Elektron jeweils noch ein Neutron emittiert
wird, d.h. dass die Summe der Energien von Neutron und Elektron
konstant ist.

Man handelt es sich weiter darum, welche Kräfte auf die
Neutronen wirken. Das wahrscheinlichste Modell für das Neutron scheint
mir aus wellenmechanischen Gründen (näheres weiss der Überbringer
dieser Zeilen) dieses zu sein, dass das ruhende Neutron ein
magnetischer Dipol von einem gewissen Moment μ ist. Die Experimente
verlassen wohl, dass die ionisierende Wirkung eines solchen Neutrons
nicht grösser sein kann, als die eines gamma-Strahls und darf dem
nach wohl nicht grösser sein als $e \cdot (10^{-13} \text{ cm})$.

Ich traue mich vorläufig aber nicht, etwas über diese Idee
zu publizieren und wende mich erst vertrauensvoll an Euch, liebe
Radioaktive, mit der Frage, wie es um den experimentellen Nachweis
eines solchen Neutrons stände, wenn dieses ein absolutes oder etwa
höchst grösseres Durchdringungsvermögen besitzen würde, wie ein
gamma-Strahl.

Ich gebe zu, dass mein Ausweg vielleicht von vornherein
wenig wahrscheinlich erscheinen wird, weil man die Neutronen, wenn
sie existieren, wohl schon längst gesehen hätte. Aber nur wer sagt,
gemusst und der Ernst der Situation beim kontinuierlichen beta-Spektrum
wird durch einen Ausbruch meines vertrieben Vorgängers im Amt,
Herrn Beyer, beleuchtet, der mir kürzlich in Basel gesagt hat:
"O, daran soll man am besten gar nicht denken, sowie an die neuen
Steuern." Darum soll man jeden Weg zur Rettung ernstlich diskutieren.-
Also, liebe Radioaktive, prüfet, und richtet.- Leider kann ich nicht
persönlich in Tübingen erscheinen, da ich infolge eines in der Nacht
vom 6. zum 7. Dez. in Zürich stattfindenden Balles hier unakademisch
bin.- Mit vielen Grüßen an Euch, sowie an Herrn Bask, Euer
untertänigster Diener

ges. W. Pauli

drahé rádioaktívne dámy a páni

*...prišiel som na zúfalý spôsob, ako
zachrániť zákon zachovania energie*

*...v jadre by mohla existovať
neutrálna častica, ktorú budem
volať neutrón, so spinom $1/2$ a
hmotnosťou rádovo ako elektrón ...*

*...spojité beta spektrum sa dá
pochopiť za predpokladu, že pri
beta rozpade sa okrem elektrónu
emituje aj neutrón tak, že súčet
energií neutrónu a elektrónu je
konštantný ...*

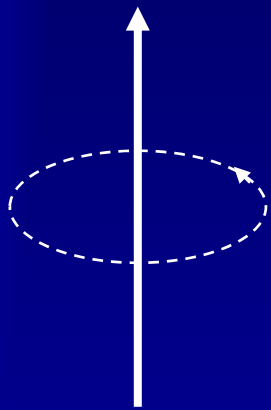
W. Pauli

Pauliho „neutrón“ = neutríno

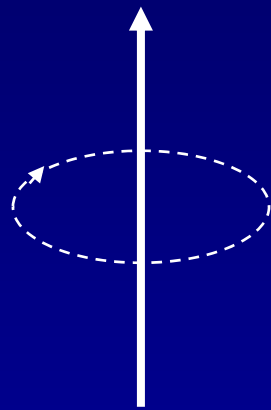
spin a hmotnosť

spin 1/2

W.Pauli 1930

ľavotočivé
neutríno

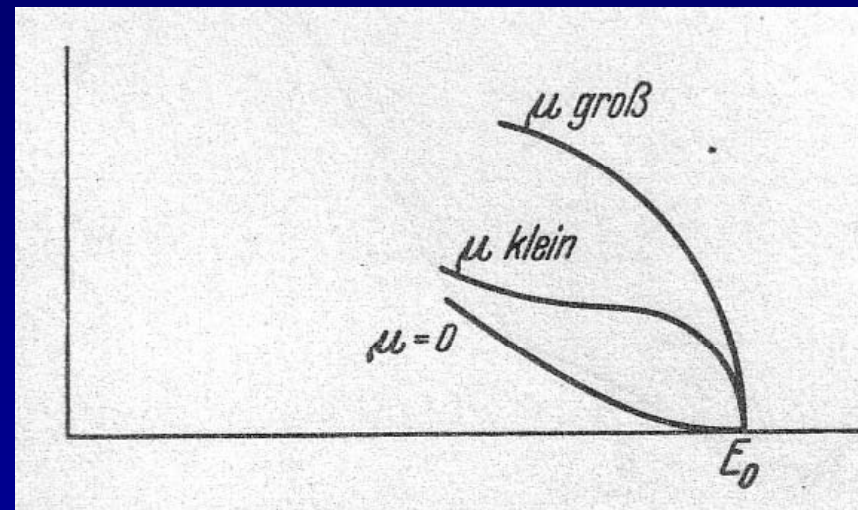
pravotočivé
neutríno

! obrázky sú zavádzajúce !

teoretická predpoveď pre β -rozpad

E.Fermi 1933

μ = hmotnosť neutrína, E_0 = maximálna energia elektrónu

experimentálne dáta: $\mu = 0$

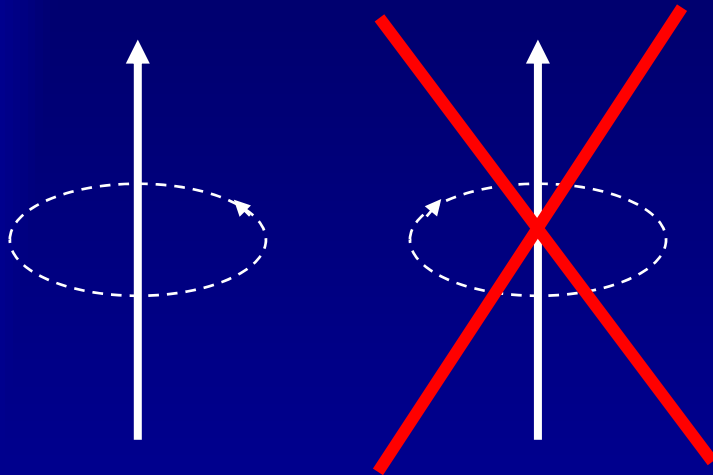
parita

nezachovanie parity

T.D.Lee, C.N.Yang 1957

V-A teória slabých interakcií

maximálne nezachovanie parity

$$\Rightarrow \mu = 0$$

presne

ľavotočivé
neutríno

pravotočivé
neutríno

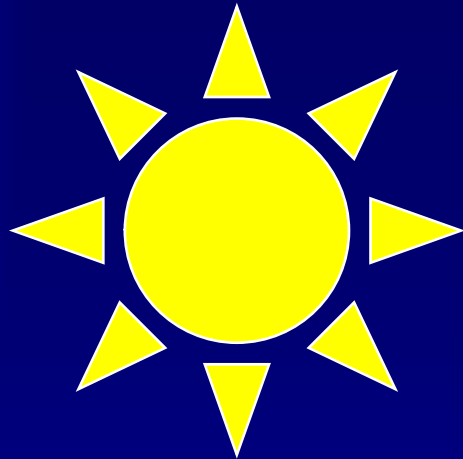
nulová hmotnosť $\Rightarrow$ rýchlosť svetla
rýchlosť svetla $\Rightarrow$ nedá sa predbehnúť
nedá sa predbehnúť $\Rightarrow$ ľavotočivé vždy

! obrázky sú zavádzajúce !

to jsou paradoxy

- Pauli tvrdohlavo trval na časopriestorových symetriách a to ho priviedlo k neutrínu
- Lee a Yang chladnokrvne odvrhli niektoré časopriestorové symetrie a neutrínu to nevadilo
- pre nulovú hmotnosť neutrína sme tým dokonca získali perfektné teoretické porozumenie
- ale dnes sa máme veľmi silné dôvody myslieť si, že táto hmotnosť nulová nie je

nenulová hmotnosť neutrín

γ, ν_e

experimentálne dáta:
podstatne menej ν_e

teoretický výpočet:
presné množstvo ν_e

problém slnečných neutrín

teoretické riešenie: vyžaduje dve veci
takzvaný mixing a nenulovú hmotnosť neutrín

experimentálne dáta: mixing potvrdený

kvarky a degenerácia spektier

degenerácia energií & $E = mc^2 \Rightarrow$ degenerácia hmotností

W.Heisenberg 1932

- neutrón a protón majú takmer rovnakú hmotnosť
- nie je to náhoda, ale prejav symetrie jadrových síl
- symetria: jadrové sily sa nemenia pri zámenách $p \leftrightarrow n$
- symetrii sa hovorí izospinová $SU(2)$ symetria

! symetria neznámej teórie !

kozmicke žiarenie

$SU(2)$ symetria a pióny

H. Yukawa 1935

- teoretická predpoveď: pióny
- experimentálny objav: 1947 $\pi^\pm$
1950 π^0
- hmotnosti: π^+ a π^- rovnaké,
 π^0 skoro také isté
- nekazí trojica $SU(2)$ symetriu?
- nie
- $SU(2)$ pripúšťa 3-násobnú degeneráciu

C. Powell

! symetria neznámej teórie !

$SU(2)$ symetria a podivné častice

50-te roky

- obrovské množstvo nových častíc
- väčšina z nich takzvané podivné
- všetky sa ukladali do multipletov (rovnaká hmotnosť aj iné vlastnosti)

$K^+ K^0 \quad \bar{K}^0 K^- \quad \eta^0$

$\Xi^0 \Xi^- \quad \Sigma^+ \Sigma^0 \Sigma^- \quad \Lambda^0$

! symetria neznámej teórie !

$SU(3)$ symetria a osmoraká cesta

M.Gell-Mann Y.Neeman 1961

- hadróny sa ukladajú do oktetov
- *podobné* hmotnosti aj iné vlastnosti

$$\pi^+ \pi^0 \pi^- \quad K^+ K^0 \quad \bar{K}^0 K^- \quad \eta^0$$

$$p^+ n^0 \quad \Xi^0 \Xi^- \quad \Sigma^+ \Sigma^0 \Sigma^- \quad \Lambda^0$$

- mohol by to byť prejav degenerácie?
- aká symetria by za tým mohla byť?
- odpoveď: $SU(3)$ symetria

! symetria neznámej teórie !

$SU(3)$ symetria a kvarky

M.Gell-Mann G.Zweig 1964

- z čisto matematického hľadiska:
oktety sú skladačky z tripletov
- a čo z fyzikálneho hľadiska:
skladajú sa hadróny z niečoho?
- áno:
trojica z tripletu sú reálne častice
hovorí sa im kvarky
hadróny sú ich viazané stavy (kvarky sú v nich uväznené)

! symetria neznámej teórie !

rodiny a výberové pravidlá

e μ
ν
u d s

e	μ	τ
ν_e	ν_μ	ν_τ
u	c	t
d	s	b

rozpady, ktoré neexistujú

$$\mu^\pm \rightarrow e^\pm \gamma$$

- prečo sa tento rozpad nepozoruje?
- že by nespĺňal nejaký zákon zachovania?
- riešenie: zachovávajúce sa leptónové čísla

	+1	-1	0
L_e	$e^- \nu_e$	$e^+ \bar{\nu}_e$	všetci ostatní
L_μ	$\mu^- \nu_\mu$	$\mu^+ \bar{\nu}_\mu$	všetci ostatní

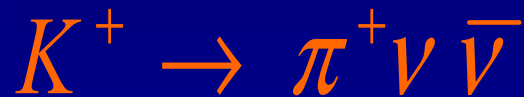
- všetky pozorované rozpady to rešpektujú

! symetria neznámej teórie !

rozpady, ktoré takmer neexistujú

N.Cabbibo 1963

- univerzálnosť: slabé interakcie leptónov a hadrónov sú rovnaké
- kľúčový trik: takvaný mixing kvarkov (Cabbibov uhol) viac v 3.časti
- konečne aký-taký poriadok v slabých rozpadoch hadrónov
- nebolo ale jasné, prečo sú isté rozpady veľmi zriedkavé

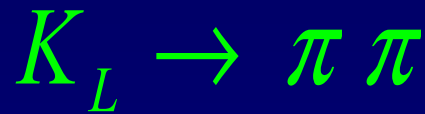

S.Glashow, J.Illiopoulos, L.Maiani 1970

- záchrana Cabbibovej teórie
- GIM mechanizmus
- leptón-hadrónová symetria
- nutné 2 dvojice kvarkov: treba c kvark

! symetria neznámej teórie !

rozpady, ktoré existujú (ale mysleli sme, že existovať nemôžu)

J.Cronin, V.Fitch 1964

- nezachovanie CP symetrie
- C: zámena častíc a antičastíc
- P: zámena pravého a ľavého
- obrovské prekvapenie

M.Kobayashi, T.Maskawa 1973

- možnosť teoretického vysvetlenia nezachovanie CP symetrie
- mixing troch dvojíc kvarkov (CKM matica): treba t a b kvark

koniec druhej časti